

LA CERÀMICA A PINZELL D'INCA.

Els materials del Convent de Santa Catalina de Sena.

(Ciutat de Mallorca - S. XVII).

MARGALIDA BERNAT I ROCA
GUILLEM ROSSELLÓ BORDOY
JAUME SERRA I BARCELÓ

Introducció.

El convent de les monges dominiques de Santa Catalina de Sena de Ciutat de Mallorca és un dels desapareguts del sí de la geografia urbana en temps relativament recents. La seva desaparició no es pot atribuir, com en altres casos, a la denostada desarmotització decimonònica, sinó al poder de les forces que regeixen l'especulació de solars per a la construcció i que impera a Ciutat des dels anys 60, moment en el que va esser enderrocat.

Resulta curiós que els tractadistes que han dedicat la seva atenció recentment a aquest edifici s'han preocupat del possible valor històric del conjunt, quan en el passat havia merescut molt poca atenció¹, tot destacant l'estat de ruïna i la impossibilitat d'una adequada rehabilitació. Aquesta afirmació es troba totalment allunyada de la realitat, ja que si l'edifici es trobava en mal estat, això era causa de la deixadesa i abandonament de la comunitat de monges que, per altra part, difícilment podien sostenir una estructura tan gran. El que sí és cert és que l'estat de conservació de

¹ PERELLÓ FERRER; Ma.: A. Esglésies dels S. XVII i XVII a Ciutat de Mallorca. Influències, tendències i tipologies artístiques. Ed. Moll - Palma de Mallorca, 1985, pp. 71-85. GAMBÚS SÁIZ; M./MASSANET GILL: Ma. Itinerarios arquitectónicos de las Islas Baleares. Conselleria de Cultura - Palma de Mallorca, 1987, pp. 68-69.

l'edifici no havia assolit el que eufemísticament els urbanistes anomenen un *cas de ruïna legal*². La literatura generada en el moment de la venda del convent i el seu enderrocament reflecteixen ben clarament el sentir d'un grup minoritari que, de bades, va lluitar per aconseguir el que es mostrava com a inevitable: el salvament d'un dels darrers convents de clausura de Ciutat³. Amb tot, aquesta acció popular i altres menys conegudes⁴ no va resultar estèril, ja que, si bé no es va poder conservar el convent, sí que es va poder salvar l'església, una de les joies del Barroc a Ciutat. Però també s'ha de dir que, a canvi, es va perdre disortadament gran part del patrimoni moble conventual que es va vendre en subhasta no precisament pública⁵.

El convent.

Contràriament als franciscans⁶, els dominics no aconseguiren comptar amb cap convent femení a Ciutat fins el S. XVII. Els orígens del de Santa Catalina de Sena sembla que s'han de cercar en una representació teatral protagonitzada pels estudiants de Sant Domingo de Ciutat. L'obra, dedicada a aquesta santa, originà una onada de fervor popular i provocà que se li dedicàs una capella a l'església del convent dels dominics⁷. Sols aquest acte no satisfé la devoció popular. A inicis del S. XVII, a Mallorca estava penetrant un fort corrent d'espiritualitat dominicana amb centre a València, on Sant Lluís Beltran havia estat mestre de novicis. Per les seves mans passaren personatges de la categoria del Venerable Julià Font i Roig, i el futur bisbe de Mallorca, Simó Bauçà⁸.

² Segons la legislació, s'entén que hi ha ruïna legal quan les despeses de reparació han de superar el 50% del valor de l'edifici en el moment de la taxació. Veure R.D. 1346/1976, Art. 133, 2b.

³ RIPOLL; L.: La asombrosa compra-venta de la iglesia y monasterio de Santa Catalina de Sena. Tres artículos en «Destino». Imprenta Mn. Alcover - Palma de Mallorca, 1964, 20 pp. + il·lustracions. VIDAL ISERN; J.: El monasterio y templo de Santa Catalina de Sena (Recopilación de artículos aparecidos en el diario ABC de Madrid. Palma de Mallorca, 1964, 8 pp.

⁴ L'acció legal que va permetre la declaració de l'església com a Monumento Histórico Artístico la va iniciar la Comisión Provincial de Monumentos que, per acord plenari, sol·licita la incoació de l'expedient a la Dirección General de Bellas Artes del Ministerio de Educación y Ciencia. Per decret 457/1964 de 20 de febrer (BOE de 3 de març de 1964) es produí la declaració, transcorrent poc més de 6 mesos, cosa que diu molt a favor de l'eficàcia de l'Administració del moment en quan a la tramitació de l'expedient, així com la rapidesa dels corresponents informes de les Reales Academias.

⁵ L'accés exposició prèvia en una de les dependències de la fins aleshores clausura i a la pròpia subhasta va ésser vetada per la comunitat conventual a determinades persones, entre elles a Guillem Rosselló-Bordoy, director del Museu de Mallorca.

⁶ *El convento y las monjas de Santa Clara [por una religiosa del mismo]*. Col. Panorama Balear, num. 76 - Palma de Mallorca, 1959. SASTRE BARCELÓ; J.C.: *Santa Clara e Palma. vida quotidiana en un monestir medieval*. Institut d'Estudis Baleàrics - Palma de Mallorca, 1993

⁷ Sobre la situació d'aquesta capella, veure: RIPOLL; L.: *El convento e iglesia de Santo Domingo*. Col. Panorama Balear, num. 117 - Palma de Mallorca, 1984.

⁸ XAMENA; P./RIERA; F.: *Història de l'Església a Mallorca*. Ed. Moll, Col. Els Treballs i les Dies, num. 29 - Palma de Mallorca, 1986, 162-163, 192 i 207.

Serà precisament el Venerable Font i Roig l'impulsor de la fundació femenina, si bé morí sense veure-la iniciada. Es va haver d'esperar el llegat testamentari de Joan Despuig i Elionor de Sales per poder emprendre-la⁹. L'explèndida dotació determinà que a 1657 s'haguessin resolt tots els inconvenients tant per part de la corona com per part de la Santa Seu. El 4 de desembre de 1658 arribaren 4 religioses des de València per obrir el convent. El 8 de juny de l'any següent ja es traslladaren al que seria el seu emplaçament definitiu i, a 1662, dues de les mares fundadores retornaren a València, ja que es va considerar assolida la fundació. El 8 de juny d'aquell any, es va fer formal entrega de l'edifici a la congregació que constava de 8 religioses de cor i quatre d'obediència, a més de les dues fundadores.

L'edifici es situà a una illeta que, segons l'Estim General de 1576, caracteritzada per la propietat fragmentada i d'escàs valor cadastral (112,17 L. de promig). Entre 1576 i 1630, havia experimentat una ràpida urbanització i un augment de la fragmentació. Segons el plànol del canonge Antoni Garau, de 1644, hi existia un edifici religiós, al qual segurament fa referència el document fundacional quan parla de la *iglesieta que habia por el propmtè*¹⁰.

La comunitat s'instal·là en unes edificacions que encara no tenien caràcter conventual. De fet, l'obra no s'inicià fins el 24 de març de 1664, a partir de plànols preexistents d'autor desconegut¹¹. Per les successives compres de cases que es detecten en els diferents capbreus de l'època¹², es dedueix que l'edifici s'anava aixecant a partir de l'addició de construccions ja existents i que, amb lleugers retocs, s'adaptaven a la nova funció. Les obres es començaren per la paret mitjanera de l'església i una cambra situada a la part de la Porta Pintada Nova. Des d'aquí, s'articularen les cel·les i demés dependències essencials que pogueren ésser ocupades a 1668. Malgrat el legat Despuig, el numerari per a la fàbrica va ésser insuficient, de tal manera que les obres es relentitzaren i, fins i tot, s'aturaren¹³. Per poder excavar el pou d'aigua del convent, el bisbe hagué de recórrer a les rendes de Felanitx¹⁴, i les arqueries del claustre no arribaren a acabar-se mai. La penúria econòmica de la comunitat assolí tal grau que un dels actes profètics atribuïts a Sor Aina Maria del Santíssim Sagrament va ésser precisament el de predir una millora a causa de la professió d'una religiosa

⁹ROS; S. «Fundación del monestir de Sta. Catharina de Sena», B.S.A.L., XIV (1912), 122-125 i 142-144.

¹⁰ROS, S.: «Fundación del monasterio ...», 143.

¹¹Segons l'únic llibre d'obra conservat (A.R.M. - C. 855), que comença a 1662, es dedueix que, en aquells moments, la responsabilitat de l'obra estava en mans del mestre picapedrer Joan Bauçà.

¹²A.R.M. - C. 855.

¹³A.R.M. - C. 855 - ff. 125-127. Pot constatar-se com, a partir de 1681, alguns pagaments es realitzaven en espècie.

¹⁴A.R.M. - C. 855 - f. 3.

de bona posició econòmica¹⁵. A 1680, es beneí solemnement l'església i es traslladaren els ornaments. Aquesta part de la fàbrica va ésser l'única en acompletar-se ràpidament, ja que les dificultats econòmiques varen provocar que elements importants de l'edifici no s'arribassin ni a iniciar.

La comunitat.

El primitiu nucli de les quatre màres fundadores es va veure incrementat amb novícies que procedien, primordialment, de la pagesia benestant. Aquí, i en el plet iniciat pels hereus del fundador, s'han de cercar les causes de la fallida econòmica de la naixent comunitat. Es sap que a 1660 professaren 9 novícies; a 1661, 2; i a 1662, 6. D'aquesta manera, es pot considerar que, en els primers anys de vida del convent, la comunitat no superava la vintena de monges.

Es coneix prou bé la vida interna del convent a aquesta època gràcies a les biografies de la Venerable Sor Aina Maria del Santíssim Sagrament¹⁶, personatge de cabdal importància pel tema que aquí es tracta. Les més antigues tenen l'especial importància d'haver-se redactat molts pocs anys després de la mort de la venerable. Aquesta era de Valdemossa, d'una família de pagesos acomodats. Hagué de vèncer no poca oposició per professar, en part explicable per la vinculació de la seva família amb una de les banderies (Canamunts i Canavalls) que dividien l'illa en aquells moments. La llarga espera a la que la sotmeteren abans de l'admissió no va ésser més que el pròleg de les vicisituds que encara l'esperaven. Finalment, la professió es produí a 1677, quan ja tenia 28 anys. Del conjunt de la seva vida interessaven especialment els aspectes relacionats amb una religiositat morbosa que s'intentava elevar a nivell d'ideal místic de vida¹⁷. Entre multitud de exempla, es troben mostres de la quotidianitat tant del pensament com de la vida diària de la comunitat.

Particularment important per entendre l'extraordinari treball del pou Sena 8 és un episodi de la seva vida en què, suposadament, va ésser curada per miracle de llepra¹⁸. Resulta difícil que la malaltia que patí Sor Aina Maria durant molt d'anys es

¹⁵ Vida de la Venerable M. Sor Ana María del Santísimo Sacramento, religiosa del convento de Sta. Cathalina de Sena de esta Capital de Palma del Reyno de Mallorca. Dividida en dos partes. Sácalo a la luz y la expone a la censura un devoto de la dicha Venerable, cuyo nombre se sepulta en las sombras del olvido. En Mallorca. En la Imprenta de Pedro Antonio Capó, imp. Año de M DCC XXXXI, p. 261: El convent es trobava endeutat per valor de 2.500 L. i el remei el va dur la professió de Sor Maria Rosa de l'Encarnació.

¹⁶ Veure n. 15. A més:

MESQUIDA; G. [Dr.] «Vida de Sor Anna Maria del Santíssim Sagrament escrita pel —, prevera de l'any 1690 al 92», B.S.A.L., IX (1901/1902), 53-57, 68-70, 126-127, 137-139, 153-156, 229-234, 281-284 i 356-361; i (1903/1904), 37-41, 112-116, 152-154 i 171-174.

¹⁷ PONS; F. Místicos, beatas y alumbrados. Edicions Alfons 'el Magnànim'. Institució Valenciana d'Estudis i Investigació - València, 1991.

¹⁸ *Vida de la Venerable ...*, 127-143.

tractàs veritablement de llepra¹⁹, en vista de les condicions sanitàries de l'època que posaven un especial esment en aquesta simpto-matologia²⁰. Una de les raons adduïdes per la comunitat per impedir el seu ingrés va ésser la de què es trobava afectada de vèrtoles. Entre una cosa i altra, la comunitat de monges si que va creure que es trobava realment afectada de tan contagiosa malaltia i, per aquest motiu, va ésser reclosa. Contràriament a altres mals infecciosos, en el S. XVII es considerava que la llepra podia contagiar-se per qualsevol via. Així, pot ésser coherent que la comunitat, creent tenir una lleprosa, es desfés de tot l'aixovar que no es pogués purificar pel foc. Segurament, és en aquest capítol que s'ha de cercar un possible motiu per explicar la troballa de tota una vaixela encara en condicions de servir²¹.

L'enderrocament.

La destrucció del convent entre 1963 i 1966 va fer possible la primera intervenció arqueològica de caràcter intensiu en el subsol de Ciutat. Intervenció que no comptà amb tot el suport institucional necessari i menys amb una aportació econòmica digna per desenvolupar d'una manera més eficaç la tasca. En aquells moments, l'entusiasme i l'ajuda desinteressada del molts de col·laboradors va fer possible una actuació que avui seria irrealitzable. Aquestes circumstàncies ja han quedat reflectides en anteriors treballs i recordar experiències passades no resulta especialment agradable²².

En el moment de la destrucció, hi havia un conjunt d'edificacions integrat per l'església, consagrada a 1680, i dues ales. Malgrat els escrits i peticions diverses, sols s'aconseguí salvar l'església. En vista que era impossible salvar res més, s'arribà a un acord amb l'empresa constructora que havia adquirit el solar per a què desmuntassin alguns dels elements claus. Tal tasca no hagués estat factible sense la tenacitat de l'arquitecte de zona del Patrimonio Artístico, D. Alejandro Ferrant Vázquez, l'actuació del qual gairebé no va ésser valorada degudament per part de tots aquells que s'apuntaren 'in extremis' a la nòmina de salvadors de Santa Catalina de Sena. D'aquesta manera, el claustre, que mai s'arribà a acabar, va ésser desmuntat i les seves peces numerades. Anys més tard, s'incorporà a l'Edifici Ramon Llull del campus

¹⁹ CONTRERAS; A./ROSSELLO; R.: La asistencia pública a los leprosos en Mallorca (S. XIV al XIX). El Tall Editorial - Palma de Mallorca, 1990. CONTRERAS MAS; A.: «La formación de los profesionales sanitarios en Mallorca (XIII-XVIII)», B.I.E.B. nº 11 (Desembre 1.983) pp. 35-51.

²⁰ TEJERINA; J. Ma. R.: Historia de la Medicina en Mallorca (I): Desde sus orígenes hasta el S. XVI. Palma de Mallorca - 1981, 84-85.

²¹ Tot i que troballes d'aquest tipus són excepcionals, el cas de Santa Catalina de Sena no és únic a Ciutat. Al subsol del Museu de Mallorca (antic Can Ayamans), i en un context força semblant, aparegué un conjunt de gerretes d'ús individual, bescuitades i sense vernís, que varen ésser llançades de cop possiblement per motius no massa diferents dels de Santa Catalina de Sena.

²² ROSSELLÓ-BORDOY; G. «Excavaciones arqueológicas en Palma de Mallorca. Sondeos en el casco antiguo», Mayúrqa, num. 21 (1985/1987), 45-77.

de la Universitat de les Illes Balears segons projecte de l'arquitecte D. José Alcover Llompart. Un altre element que es rescatà va esser la portada d'accés a la residència conventual. Rehabilitada a partir del projecte de l'arquitecte D. Fernando González Moreno, es va emprar, a 1991, per l'Ajuntament de Palma com a porta a la Biblioteca Gabriel Llabrés, situada en el monestir de Santa Isabel, de les monges jerònies²³.

L'excavació.

Gràcies a la intervenció del Museu de Mallorca i dels seus col·laboradors, tot comptant amb l'ajut de l'anomenat Servicio de Defensa del Patrimonio Histórico-Artístico que, malgrat les limitacions econòmiques a què es veia sotmès, defensava fins i tot més enllà del que podia, es va aconseguir treballar en un bon nombre de pous en el solar de l'enderrocat convent, amb una cronologia que abarcava des del S. X al S. XVII. D'aquests pous es va recuperar un veritable tresor ceràmic que permet un bon i exacte coneixement de l'evolució d'aquest tipus de materials al llarg dels segles indicats.

Els diversos materials, tant els d'època andalusina com els gòtics, poc a poc s'han anat donant a conèixer. Ara bé, resta encara per fer públic un conjunt molt especial, tal vegada el més homogeni de tots els que es trobaren, i que, a causa de la gran quantitat de peces que l'integren, sempre s'ha retardat el seu estudi i publicació. Es tracta de l'aixovà ceràmic aparegut en el pou num. 8 integrat per ceràmica del S. XVII i excavat concretament entre juliol i setembre de 1968. L'excel·lent estat de conservació de tals materials, al marge del seu especial valor, fa pensar que la comunitat, en un determinat moment i impelida per unes determinades circumstàncies que s'han de posar en relació amb capítols ben específics de la vida conventual, es va desprendre de tot el conjunt d'un sol cop.

El pou en concret es tractava d'una cavitat piriforme de naturalesa artificial excavada en la crosta quaternària que constitueix el subsol de Ciutat i on s'acumulà la ceràmica al llarg de la construcció del convent i l'església, juntament amb altres deixalles més prosàiques. L'altura màxima de la cavitat era d'uns 2 m. existint a la part inferior una altra cavitat d'uns 15 cm. de fondària. L'abocament de deixalles es feia per dues boques de diàmetre irregular, inferior als 50 cm. i una longitud que oscil·

²³ Tot quan resta al marge d'aquest que es pogueren alçar i re-emplaçar és el gravat inserit per Antoni Furio en una de les seves obres o la sèrie de fotografies realitzades per Jaume Escalas. Veure:

FURIÓ; A.: Panorama Óptico-Histórico-Artístico de las Islas Baleares. Imprenta de Pedro José Guasp - Palma de Mallorca, 1840. Làmina entre les pàgines 86 i 87 que mostra tant l'església com la gran façana del Carrer de Sant Miquel.

ESCALAS REAL; J.: Aquella Ciudad de Palma. Evocación gráfica de la ciudad de últimos del S. XIX y su comparación con la actual, Palma de Mallorca, 1979, 135-139.

lava entre els 75 i els 90 cm. Ambdues boques es veren cegades per l'enrajolat del claustre, circumstància que permet tenir un ante quam ben definit pel fet de conèixer-se la data aproximada del tancat. D'aquesta manera, és relativament fàcil datar el moment de fabricació de les peces ceràmiques que s'hi trobaren, tant més segur pel fet de què entre els materials que reblen les boques del pou s'hi va localitzar un dobler de velló encunyat a Mallorca a nom de Felip V. La cronologia exacta d'aquesta moneda no s'ha pogut determinar²⁴, emperò la seva presència just davall l'enrejolat és indicativa de què a principis del S. XVIII el pou encara es trobava en funcionament.

L'estratigrafia mostra que, si en un principi la cavitat va esser excavada per a servir de pou negre, tal funció va esser de curta durada; convertint-se en una simple escombrera d'obra. La lectura estratigràfica és la següent:

- NIVEL I: Material d'enderroc mesclat amb gran quantitat de terra fina, possiblement agranadures, picadís, fragments de guix i troçam de marbre amb retocs molt semblant a l'emprat en la decoració de l'església. Pràcticament la totalitat del material ceràmic va aparèixer en aquest nivell i això és el que fa pensar en que hi va esser tirat poc abans de procedir al tancament definitiu del pou. Potència màxima de l'estrat: 1'10 m.

- NIVELL II: Capa de pedres menudes i restes de materials porgats procedents de la construcció del tapijal que varen esser refusats bé com a sobrant, bé com inútils. En aquest nivell, la presència de ceràmica va esser escasa, probablement filtrada des de l'estrat superior. Potència màxima: 0'20 m.

- NIVELL III: Restes de calç, fragments molt petits de marès compacte molt semblant a la pedra de Santanyí. Potència: 0'10 m.

- NIVELL IV: Materials molt mesclats com fragments de teula, rajoles, morter i terra arenosa molt fina. La ceràmica era escasa i molt rodada ja abans de la seva intrusió en el pou, essent petits fragments atípics d'època medieval, tan andalusí com cristiana. Potència: 0'50 cm.

- NIVELL IVb: Restes orgànics concentrats en la petita cavitat basal sense cap presència de ceràmica. Potència: 0'10 cm.

Quan es va procedir a l'excavació, es va poder constatar que el reblit del pou va ocupar inicialment tot l'espai existent, sedimentant-se paulatinament de tal manera que, quan es compactà, va quedar un espai buit a la part inferior de les boques d'alimentació. Per aquesta causa, es detectaren materials incrustats a les cavitats de les esmentades boques d'alimentació²⁵.

²⁴ ROSSELLÓ-BORDOY: «Excavaciones arqueológicas ...», p. 65. Es fa la precisió de què es tracta d'una anomenada variant b del tipus 7, tot seguint la classificació que va fer A. Campaner. Veure:

²⁵ CAMPANER y FUERTES; A.: Numismática Balear. Establecimiento Tipográfico de Pedro José Gelabert - Palma de Mallorca, 1879, p. 227. Es pot fer la comparació entre la fotografia publicada per G. Rosselló-Bordoy a la pàgina ja indicada i la làmina IX de l'obra d'A. Campaner.

En conjunt, el material replegat va ésser d'uns 600 kg. de ceràmica fragmentada, els quals, després dels processos de neteja i restauració, va proporcionar un conjunt de més de 300 peces identificables i a partir de les que s'ha desenvolupat el present estudi. Resten per estudiar les ceràmiques comuns pròpies de l'enmagatzamament: gerres, alfàbies, etc. que, malgrat els anys, no s'han pogut analitzar amb detall a causa de les dificultats que presenta la seva restauració prèvia. Sense ella no es pot tenir una idea cabal de l'aixovar complet del convent, que podria donar interessants mostres de l'utilitatge ceràmic domèstic de Mallorca pels S. XVII i XVIII.

Els materials.

El material ceràmic aparegut en el pou 8, tot i formar part d'un aixovar conventual, presenta prou diversificació com per donar una imatge ajustada de centres de fabricació, decoració i funcionalitat. Les prop de 300 peces identificables es poden adscriure a 6 grups fonamentals:

* GRUP A: Ceràmica comuna pròpia del servici de cuina o destinada a la higiene personal. Va ésser fabricada a la pròpia illa.

* GRUP B: Ceràmica decorativa, adornada amb aplicacions a la barbotina. Es pot considerar de producció local i un clar antecedent de la ceràmica d'aplicacions de Felanitx que va tenir el seu moment d'esplenor en el S. XIX. Aquest grup va ésser publicat amb anterioritat²⁶.

* GRUP C: Ceràmica comuna de qualitat, pròpia del servici de taula, de procedència pisana. Es correspon les definides com a marmorizzata i maculata. En el moment de la troballa, el seu origen era totalment desconegut, però avui en dia està perfectament determinat.

* GRUP D: Ceràmica de luxe. Peces vidriades, decorades en blau de procedència lligur: Génova, Savona i d'altres tallers afins²⁷. Percentualment, és la més escassa i es pot considerar com a intrusions esporàdiques a l'aixovar domèstic de les monges, tot i que està ben representada en altres jaciments urbans.

²⁶ ROSSELLÓ-BORDOY; G. Excavaciones arqueológicas en Palma de Mallorca, pp. 65-67. ROSSELLÓ-BORDOY; G.: «La cerámica de aplicaciones de Felanitx y sus precedentes», Actas del I Congreso de Artes y Costumbres Populares - Zaragoza, 1968 (Zaragoza, 1969), pp. 555-561. Tirada aparte en Trabajos del Museo de Mallorca, num. 7.

²⁷ ROSSELLÓ-BORDOY; G.: «Diffusion des ceramiques mediterraneennes aux XVIIe et XVIIIe siecle». Extrait du Cahiers de Tunisie, Serie Histoire num. 1, II. Centre d'Etudes et Recherches Economiques et Sociales - Tunis. ROSSELLÓ-BORDOY; G.: «La relación comercial Italia/Mallorca a través de la cerámica medieval», Atti del XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona (Sassari-Alghero, 1990), IV, 315-318.

* GRUP E: Ceràmica d'èpoques anteriors. Són restes fòssils mantenguts dins l'aixovar conventual, molt gastades i amb una funcionalitat difícil de precisar a causa del seu mal estat de conservació. Generalment, són escudelles o altres peces amb llambreig metàl·lic de Manises o Catalunya que gairebé han perdut tota decoració.

* GRUP F: Ceràmica de taula, vidriada en blanc i decorada a pinzell en tons verdosos, completats a vegades amb elements lineals de manganès. És la sèrie més nombrosa i interessant, ja que, si quan es produí el descobriment l'origen era totalment desconegut, ara es pot assegurar que es tracta d'obra mallorquina i, possiblement, fabricada a Inca²⁸.

L'aixovar conventual.

Dels diferents grups que s'han establert, es pot considerar que els que constitueixen l'aixovar conventual eren les ceràmiques englobades en els GRUPS A i F, sense descartar que les ceràmiques d'aplicacions incloses en el GRUP B formassin part de l'aixovar personal de les monges com a elements decoratius o complementaris. La presència de copes altes amb aplicacions plàstiques en relleu rodó que representen figures de devoció popular (una possible Santa Margalida, per exemple) semblen confirmar aquesta hipòtesi.

Entre les ceràmiques comunes, amb vidriat monocrom melat o verd, i també entre les sense vidriar, hi destaquen les pròpies de l'utilitatge de cuina com ara olles, olletes, greixoneres, greixoneretes, setrills, morters i petits llibrells. Totes aquestes peces es troben interiorment vidriades, de tal manera que la cobertura ultrapassa les vores i s'exten a l'exterior, almanco pel coll, amb degotissos pel cos de les peces. Es tracta d'exemplars de tamany reduït i es pot suposar una utilització individual abans que peces de funció col·lectiva. El nombre de monges en el moment innagural va ésser de quatre; poc temps després, va ascendir a dotze. Tot i això, la ceràmica trobada era insuficient per elaborar el menjar d'una col·lectivitat. Cal pensar, per tant, en l'existència d'altre utilitatge, segurament metàl·lic, que no ha arribat fins el present.

Un conjunt important és el format per les peces dedicades a la higiene. Es tracta de moixines o peces cilíndriques d'ala ampla, amb dues anses de tamany molt variats i vidriades interiorment. Altres són els llibrells grans de fang bescuitat que tan podien ésser usats per la neteja personal de les monges, com per fer petites bugades.

Una peça excepcional és un test de fang bescuitat. La dèbil presència d'elements de jardineria és significativa: els cadufos de sínia, ben representats a altres jaciments urbans, sols es troben de manera testimonial. No es sap amb certesa si a l'hort de

²⁸El primer autor en apuntar aquesta possibilitat va ésser A. MULET a una breu notícia que passà totalment desapercibuda: «Ceràmica mallorquina», B.S.A.L., XXIII, 290.

Sena hi existí una sínia, encara que hi ha constància documental i arqueològica que s'intentà captar una vena d'aigua (Pou 5)²⁹.

La presència de contenidors de líquids com a gerres i gerros amb totes les seves variants i derivats és extraordinàriament nombrosa. Malauradament, l'enorme quantitat de fragments d'aquest tipus de peces, amb grans dificultats de restauració, no permet un estudi exhaustiu. Tan sols es pot adelantar que hi ha presents des dels grans contenidors propis de la cuina i el rebost, als dels del servici i transport de l'aigua.

La ceràmica vidriada es dirigeix cap al servici de taula. La seva varietat formal és molt senzilla: plat, escudella amb orelles i escudella simple sense orelles i de vora esvasada.

Entre els plats, se'n distingeixen tres tamany: un platet molt petit, amb un diàmetre inferior als 12 cm. a la boca; un d'entre 12 i 17 cm. i un plat gran o safa de servici de més de 30 cm. Tots adopten la mateixa morfologia: ala recta, amb lleugera inclinació cap a l'interior i que delimita una cavitat central no molt fonda; base plana bé amb cavitat basal o bé amb un repeu anular. La presència de la cavitat central, especialment en els de tamany mitjà, indueix a pensar si formarien part d'un conjunt compost per un plat i una escudella amb orelles. En aquest cas, el plat més petit podria tenir funcions de tapadora de l'escudella a més de servir per a contenir la ració individual de pa, olives o fruita. Aquest conjunt està ben documentat a diferents pintures del Barroc, on es mostren refectoris conventuals. Els plats grans servien per a la presentació dels aliments, segurament del tipus que el *Llibre del Sant Soví* es qualifica com a *pietances*³⁰. No s'ha trobat cap constància d'estrís com culleres ni altres atuells per abocar, podent suceir que, cas d'haver-n'hi, fossin de fusta o que, simplement es fes ús de les mans per consumir els sòlids, bevent-se directament els líquids.

Les escudelles de vora exvasada també es poden diferenciar per tamnays: n'hi ha de grans, entre 25 i 30 cm. de boca; mitjanes, entre els 18 i els 25 cm. i altres de menor tamany encara. El percentatge d'aquesta forma és poc rellevant i la seva funcionalitat es degué reduir al servici d'aliments.

Les escudelles d'orelles es presenten amb una tipologia uniforme: una tassa fonda, cònica, de base plana amb una lleugera cavitat i provistes de dues orelles triangulars i planes, per facilitar l'agafada. Existeixen algunes variacions en el tamany i en la disposició de les anses, però poc significativa. Aquestes escudelles resultarien l'element fonamental per consumir tot tipus d'aliments, tan sòlids com líquids. El diàmetre de boques, fora d'algunes petites excepcions, oscil la entre els 12 i els 19 cm. Des del punt de vista històric, és aquest grup de peces de servici el que presenta un major interès per al coneixement de l'evolució de la ceràmica mallorquina.

²⁹ ROSSELLÓ-BORDOY, G.: «Excavaciones arqueológicas en Palma de Mallorca», 59-62. En el llibre d'obra del convent (A.R.M. - Convents 855, f. 3) hi ha les notícies documentals d'aquesta captació.

³⁰ Llibre del Sant Soví (Receptari de cuina) a cura de Rudolf Grewe. Barcelona, 1979.

De manera excepcional, es té una sèrie heterogènia de materials ceràmics que res tenen a veure amb l'aixovar conventual i que, tal volta, degueren arribar a mans de les monges en circumstàncies un tant especials (regals de familiars?, presents de llapolies o fruites acom-panyats d'un contenidor que no es va retornar?, ...) ³¹. El cas és que no es poden considerar com a elements quotidians. Són les classificades en el GRUP C: les marmorizatta i maçulata pisanas, i les peces blaves ligurs; i algunes peces de motlo vidriades en blanc: unes petites escudelles, piquetes d'aigua beneida, un gerret còpia d'un prototipus metal·lic d'origen valencià i alguns altres exemplars decorats amb llambreig metàl·lic, molt desgastats per l'ús i que suposen vertaderes relíquies del passat, trobant-se cronològicament desfasats de la resta del conjunt i es degueren conservar per simple inèrcia.

D'aquest conjunt que es podria definir com a d'intrusions, les úniques peces que aporten un cert nombre d'exemplars a tenir en consideració són les ja esmentades marmorizatta i les maçulata pisanas, presents a Mallorca al llarg del S. XVII i que varen tenir una particular incidència en els aixovars domèstics, tal i com es pot rastrejar a partir de la seva presència en la majoria dels jaciments urbans coneguts ³².

Al marge d'aquests pocs elements decoratius, amb un percentatge irrellevant dins de tot el conjunt, s'ha de reconèixer que l'aixovar domèstic de Santa Catalina de Sena es cenyia al mínim indispensable, quan no a una pobresa extrema. D'aquí que entre les peces de servici de taula, les decorades a pinzell en verd i negre del GRUP F, que suposen un 75% dels materials ceràmics, tinguin un paper tan destacat.

D'aquesta ceràmica decorada a pinzell, se'n té constància documental a Mallorca des de mitjans del S. XVII, que és quan comença a detectar-se ³³. Amb tot, no sembla que gaudís d'un gran èxit, si bé en els llistats de mestres del Col·legi de Gerrers de Ciutat, a 1717, es distingia entre maestro de obra primorosa i maestro de obra basta ³⁴. A més a més, i malgrat una diferenciació tan específica, hi ha una certa constància en inventaris i altra documentació que permet deduir que la majoria d'aquests gerrers de Ciutat, en realitat, es dedicaven a una producció relacionada amb peces comuns o sense decorar, o a materials de construcció. Pel contrari, hi ha prou indicis com per creure que aquesta ceràmica decorada a pinzell en verd i negre

³¹ Vida de la Venerable, 98.

³² ROSSELLO-BORDOY: «La relació comercial Itàlia/Mallorca ...»

³³ Es tracta de les notícies sobre l'establiment de diversos artesans de procedència peninsular que, a partir de 1560, s'instal·laren a l'illa oferint-se a produir i a ensenyar ceràmica del tipus de Toledo, València, Barcelona i Gènova. Vegeu:

FAJARNES; E.: «Fabricació de obres de terra per Diego de Larchon (1560)», B.S.A.L. Tom VI (1895), p. 173.

FAJARNES; E.: «Fabricar obra de terra per Francesch Casaus (1587)», B.S.A.L. Tom VI (1896), p. 223.

FAJARNES; E.: «Fer y enverniçar de tots colors, obra prima per L. Grisso, genoves (1598)», B.S.A.L. Tom VI (1896), p. 223.

³⁴ A.R.M. - Audiència i Governació (A. i G.) - Gremis - Caixa 11 - Lligall 41.

fos obrada a Inca. De la comparació de l'Estim de 1578³⁵ i del Cadastre de 1693³⁶ d'Inca es despren que el nombre de gerrers d'aquesta localitat es va triplicar en aquest període, de tal manera que, fins i tot, la seva creixent importància s'arriba a reflectir en el creixement urbà de la vila, ja que en el decurs del S. XVII la seva expansió es va produir precisament en torn de les noves gerrerries que sorgien a les afores del nucli urbà. La puixança d'aquesta activitat, a més de les arrels medievals que pugui tenir, cal cercar-la també en la introducció de les noves modes que es coneixien tan a través de la importació de peces de centres de producció de fora l'illa com per la pròpia presència d'artesans provinents dels mateixos centres de producció. A començaments del S. XVII, la importància dels gerrers d'Inca era tal que es sollicità la segregació del Col legi de Gerrers de Ciutat, aleshores pràcticament recent aparegut. Amb tot, no va ésser fins a partir de la repoblació d'Inca després de la gran pesta de 1652 que es donà una vertadera enlairada. Les Ordinacions per ara conegudes aporten importants indicis sobre el tipus d'obra fabricada, evidenciant, que una part era molt semblant a la de Ciutat, però que simultàneament se'n feia una altra de peces decorades per a servici de taula. D'aquesta manera, mentre la producció de Ciutat declinava, a Inca, a 1653, s'obraven peces decorades a pinzell³⁷. Paralel lament, es produí el fenòmen de què els gerrers d'Inca progressivament acudien a establir-se a Ciutat o, almanco, hi anaven a obrir punts de venda, a la vegada que també es feren amb el control de bona part de les peces d'importació. L'enfonsament dels gerrers de Ciutat va ésser complet i donat que res indica que les gerrerries inquieres es desplaçassin efectivament a Ciutat, en menys de 50 anys la documentació notarial consagrà el terme *obra de Inca*.

Com és suficientment conegut dins l'àmbit dels estudis ceramològics, sempre hi havia hagut sospites sobre la relavància d'Inca com a centre productor de peces d'importància i certa qualitat³⁸. La troballa de les ceràmiques de volta del convent de San Francesc d'Inca suposà un primer indicador que, disortadament, s'infravalorà³⁹. Per tot això, la suma de les dades documentals breument ressenyades i del gran cabal arqueològic que aportà el pou 8 de Santa Catalina de Sena no fa sinó confirmar les primeres hipòtesis que es formularen en el moment del seu descobriment.

Fins l'aparició dels materials de Santa Catalina de Sena no es tenia cap constància directa de l'existència d'aquest tipus de material. El fet de tractar-se d'unes peces decorades a pinzell necessàriament obliga a pensar en què pot tractar-se d'aquesta

³⁵ A.R.M. - A.H. 2059 - ff. 159-223v.

³⁶ A.R.M. - Diputació 1255 - ff. 1653-1768.

³⁷ A.R.M. - Còdex 46 - f. 9v.

³⁸ DAVILLIER; J. Ch./CAMPANER y FUERTES; A.: Estudios sobre la cerámica de reflejos metálicos: J. Charles de Davillier y Alvaro Campaner y Fuertes (1861-1876). Trabajos del Museo de Mallorca, num. 47 - Palma de Mallorca, 1.989.

³⁹ RAMIS; J.: La cerámica popular en Mallorca. Aportación al estudio de la misma en los últimos cinco siglos. Ensayo sobre la cerámica común mallorquina. Estudios Monográficos del Museo Arqueológico de La Porciúncula, num. 4 - Ciutat de Mallorca, 1977, pp. 111-126.

obra de Inca, tot tenint present la ja expressada diferenciació entre els gerrers dedicats a obra comuna i els especialitzats en les tècniques de decoració a pinzell. Els documents no aporten descripcions concretes, però la conjunció de referències escrites i l'anàlisi dels materials del pou Sena 8 permeten afirmar que es tracta efectivament d'aquestes peces pel servei de taula decorades en verd i manganés, excepcionalment en blau, i que constitueixen el nucli central de l'aixovar domèstic de Santa Catalina de Sena.

És evident l'absència de l'utilatge de cuina de grans dimensions: peroles, calderes, rostidores, cassoles, ... que es pot considerar si seria metàl·lic donant lloc a un aixovar car i de llarga durada. Emperò s'ha de tenir present que l'economia de la comunitat no va ésser molt pròspera i així es despren d'alguns fets com el claustre inacabat, les obres del qual coincidiren amb la mort del protector Joan Despuig i Verí que aportava els cabals necessaris i que morí en el mateix any que s'iniciaven les obres.

Així, el tamany de les peces que componen la bateria de cuina resalta precisament per ésser de poca grandària, mancant els elements imprescindibles per a la preparació d'un menjar comunitari, encara que la comunitat en qüestió fos de pocs membres en raó de la recent fundació. Recordi's que aquesta es va fer a 1658 a partir de quatre monges procedents del convent homònim de València. A 1662, dues d'elles retornaren al lloc d'origen *por quedar concluida la fundación per haver profesat en el nou Monasterio en ma de las Ms. Fundadoras vuyt religiosas del cor y quatre de Obediencia*⁴⁰. Entre ambdues dates, per altres fonts, es sap que a 1660 havien profesat nou monges, que altres dues ho feren a 1661 i que el mateix 1662 varen ésser sis les profeses⁴¹. Però les possibles comparacions amb altres convents, ara per ara, no condueixen a cap dada suficientment fiable⁴², fent-se necessària una recerca arxivística que es surt de l'àmbit que aquí es vol abastir.

⁴⁰ ROS; S.: «Fundació del Monasteri ...», 122-123 i 142-144.

⁴¹ Aquestes dades s'han obtingut per mediació del Dr. Joan Rosselló Lliteres, Arxiver Diocesà, que ha facilitat el contacte amb Alfredo Vidal Retich, autor de *Población religiosa femenina en Mallorca. Siglos XVIII y XIX. Memòria de Llicenciatura*. Universitat de les Illes Balears - Palma de Mallorca, 1986. Inèdita. Un avenç es pot trobar a:

VIDAL RETICH; A. «La nobleza en los monasterios femeninos de clausura de Mallorca», *Estudios Baleàrics*, num. 34 (1984), pp. 47-53.

⁴² «Nómina de la monjas de Sta. Clara en 1579», B.S.A.L. Tom (1895/1896), 202. En l'any indicat, en el monestir de Sta. Clara, el més antic i possiblement el més ric de l'illa, hi havia 59 monges. Pels seus llinatges, es pot restrejar que procedien de les famílies més influents de Ciutat. Emperò aquesta dada, anterior en un segle al període que correspon a Sta. Catalina de Sena, evidentment no permet fer extrapolacions. El mateix succeeix amb les referències que es tenen pel S. XVIII. En el mateix monestir de Sta. Clara, a 1786, hi havia 52 monges, 5 novícies i tres nines, a més de la gent de servei que eren un donat, una donada i un escolà. En el monestir de Sta. Isabel (més conegut com a St. Jeroni) les monges eren 64 entre profeses, novícies i legues, a les que s'han de sumar dos missatges (un home i una dona), essent aquesta la comunitat conventual més nombrosa. Veure:

P[ASCUAL]; E. «Datos estadísticos de Palma correspondientes al año 1786», B.S.A.L., VII (1897/1898), . 271.

Les decoracions.

Els temes decoratius que apareixen es feren a partir de pinzellades ràpides i poc acurades, amb escasa imaginació estètica, però que demostren un domini suficient de la tècnica decorativa que permet constatar una certa especialització en aquests mestres gerrers dedicats a l'obra a pinzell. L'element decoratiu bàsic és un traç corb fet amb un pinzell gruixat, molt carregat de pigment que determina la presència de degotissos molt visibles i l'acumulació de la matèria pictòrica a l'inici i final del traç. Tot partint d'aquest, es va generant una llarga sèrie de motius decoratius geomètric-vegetals fins conformar un temari molt profús de motius simples que acaben per aconseguir una certa complexitat.

Per a una millor comprensió d'aquesta temàtica s'ha establert un repertori de motius simples que són els que donen lloc a la ulterior complicació decorativa, molt variada i sempre sujeta a l'espai susceptible de rebre-la. D'aquí que les peces petites rebessin motius molt simples, combinant-ne dos o tres com a molt per obtenir-ne un de com-post; les peces majors, en canvi, arribaren a tenir una decoració múltiple en la que s'inclogueren traços en manganés que, amb algunes excepcions, es reduïren a circumferències que aïllen el tema central, situat al fons de la peça, o per remarcar els detalls morfològics bé separant la cavitat de l'ala en els plats, bé reseguint interiorment les vores de les escudelles, tant les simples com les d'orelles. L'ús de la decoració que s'ha anomenat múltiple és exclusiu de les peces de gran tamany com són les safes i les escudelles fondes d'ala exvasada. En aquests casos, la presència de manganés s'acentua i en moltes ocasions s'empra per delimitar els perfils dels temes simples combinats pel decorador.

La ceràmica decorada del pou Sena 8 té com a element fonamental el verd de coure. La presència del morat derivat del manganés generalment no es troba en els temes simples, a no ésser en les Creus de Malta que sempre apareixen vorajades d'aquest color. El manganés és, per tant, un element complementari que s'observa en els temes composts i múltiples. Això és el que ha fet que aquesta tècnica, en aquest cas concret, s'hagi definit com a verd i manganés tardà tot derivant-la de la denominació acceptada per definir determinats moments de la ceràmica d'època califal i taifa o de les ceràmiques gòtiques dels S. XIII-XIV fabricades a Paterna, Terol, Catalunya, Sud de França i determinats tallers italians.

En els S. XVII i XVIII només es pot rastrejar l'ús del verd i el manganés a Terol i això sols d'una manera esporàdica. En aquesta època, el cromatisme, tant el polícrom com el blau, és predominant en les produccions peninsulars, mentres que a Mallorca no hi ha constància d'ell i el blau és molt estrany, encara que es poden detectar alguns exemples com les ceràmiques conventuals de Sant Domingo i Santa Magdalena. Excepcionalment, en el pou Sena 8 s'ha identificat un sol fragment en balu i manganés, i dues peces decorades en blau. Aquesta és la prova de què el blau de cobalt també va ésser utilitzat, malgrat que l'evidència arqueològica sigui minsa.

L'anàlisi de la varietat de motius decoratius i la seva indentificació en elements simples ha donat el següent repertori:

* ASPA: Dos traços rectes perpendiculars un a l'altre que donen lloc a una creu o un forma aspada.

* ALA: Conjunt de traços corbats generats a partir d'un centre d'origen que es pot situar tant a la dreta com a l'esquerra del tema, en un nombre variable d'ells.

* ARC: Traç semicircular tancat a la base per una línia ondulada.

* SEMICERCLE: Traços corbats i concèntrics, disposats de major a menor.

* SEGMENT DE CERCLE: Similar a l'anterior, tot adoptant un perfil triangular.

* TRIANGLE o BEC: Conjunt de traços rectes, juxtaposats i disposats de major a menor. Es genera una figura triangular amb el vértex adalt o abaix segons el gust del dibuixant.

* FLORÓ o ROSETA: Motiu circular en espiral, de formes i tamany molt variats.

* FLOR LOBULADA: A partir d'un punt central que origina un nombre variable de lòbuls com si fossin pètals.

* FLORÓ RADIAL: Traç corbat com a radi d'una roda tot partint d'un mateix centre.

* CREU DE MALTA: Tema molt grat als artistes mallorquins. La relació dels Despuig, fundadors del convent, amb l'Orde de Malta és òbvia, en particular en el S. XVII quan Ramon Despuig i Martínez de Marcilla assolí el solí de Gran Mestre de l'Orde. Amb tot, els Despuig mallorquins, en el S. XVIII es troben lligats a l'Orde de Calatrava i la seva creu-símbol no apareix entre els temes decoratius dels materials de Santa Catalina de Sena. La relació de la Creu de Malta i l'art mallorquí s'ha de cercar a través dels Cotoner que en el S. XVII donaren dos Grans Mestres de l'Orde, més que en la relació dels Despuig i la comunitat de Sena.

* ARBORESCENT: Des d'un eix central del que es desprenen traços angulars com si fossin fulles penninèrvies que recorden les agulles de pi.

D'altra banda, la combinació de motius simples iguals en contraposició pot donar lloc a altres temes molt freqüents com els rombs conformats per dos triangles ajuntats per la base. De la mateixa manera apareix la papallona composta per dos segments de cercle en vertical i que es toquen pel costat major. Altra figura és el cercle fruit de la unió de dos semi-cercles afrontats pels seus diàmetres. De la combinació d'aquests motius deriven temes molt més complexos, plens de barroquisme, tot cercant omplir el màxim d'espai possible i que demanen una anàlisi més permenoritzada que encara no s'ha conclòs. Es pot dir per endavant que és el referit barroquisme el tre més rellevant, tot reflectint el propi de l'època, malgrat que la realització pugui ésser poc acurada i d'escasa imaginació combinatòria, detalls sempre contrapesats per la lleugeresa del traç i la rapidesa en la realització.

Conclusions.

La meta final d'aquesta investigació vol ésser la publicació del catàleg complet de l'aixovar conventual de Santa Catalina de Sena, alcanço pel que fa a la ceràmica, ja que és l'únic que s'ha pogut recuperar fins el present. Això obligarà a l'ampliació de fonts, fent-se necessari acudir, entre altres, a les Ordinacions conventuals⁴³, les consuetes que regien la vida diària de les monges i a les biografies a l'abast⁴⁴. Creuant la informació de les diferents fonts documentals amb les dades del material arqueològic, es podran tenir bons elements de judici sobre el context de la producció, distribució i utilització de la ceràmica a partir de la segona mitat del S. XVII. A més a més, desapareguda la cuina de Santa Catalina de Sena, resta la de la infermeria de Santa Clara, malgrat la sistematització moderna que s'ha li ha aplicat, però que pot servir de punt de partida per a l'estudi no sols del tipus de peces vistes per a Santa Catalina de Sena, sinó també per el d'aquelles que es desconeixen. Per acabar, val la pena replegar l'única descripció que es té de la cuina conventual de les dominiques. El seu autor va ésser l'arxiduc Lluís Salvador que, amb la seva obra, ha servit de guia a nombrosos investigadors. A la descripció de la ciutat de Palma anota al respecte: La cocina es grande y tiene una pilastra en su centro rodeada por una mesa de mármol. En el Rebost se guardan platos antiguos muy interesantes. Las tazas para chocolate están en la cocina y cada monja conoce la suya por una marca en su barniz⁴⁵.

⁴³ En el relat fundacional hi consten uns Capítols i constitucions que mane observar el noble Sr. Fundador» que es refereixen exclusivament a aspectes organitzatius i espirituals, sense entrar en detalls d'alimentació que puguin orientar sobre l'aixovar ceràmic. Són fonamental per a la consulta: GELI; M.M.: Libro de la vida monástica y eremítica, Mallorca, 1670. CALAFAT y DANÚS; B.: Milicia de Jesucristo y Tercera Orden de Penitencia de Sto. Domingo de Guzmán, Palma, 1.729.

⁴⁴ L'elenc podria ésser molt extens. Només com a mostra:

ALCOVER; A. Ma.: Vida abreviada de Sta. Catalina Tomasa, Ciutat de Mallorca, 1930.

APARICIO; T.; Una mujer mallorquina ejemplar: Sor Catalina Maura. Estudio Agustiniano - Valladolid, 1983.

CIFRE; P. T.: Vida prodigiosa y ejemplar de la Venerable Sor María Dionisia Bernarda Gómez, Palma, 1796.

DESPUIG; A.: Vida de la Beata Catalina Tomás, Palma de Mallorca, 1930.

LLABRES MARTORELL; P.: Sor Catalina Tomás, la nostra Santa, Ciutat de Mallorca, 1980.

MENÉNDEZ; V.: Biografía de Sor Catalina Maura. Hechos y episodios principales de su vida, Palma de Mallorca, 1978.

⁴⁵ [HABSBURGO-LORENA], L.S.: La Ciudad de Palma. Imprenta Mn. Alcover - Palma de Mallorca, 1954, p. 216. Hi ha una reimpressió de 1981 de l'Ajuntament de Palma/Luis Ripoll, Editor.